International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 7.328**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.5 No. 18 **May-June 2024**

महाराष्ट्रातील उद्धारातील संताची भभूमीका / कामगिरी

डॉ खराडे भारत शांताराम
दोशी वकील आर्ट्स कॉलेज जी. सी. यु. बी. सायन्स आणि कॉमर्स कॉलेज
Email:bshantaramkharade@gmail.com
Corresponding Author - डॉ खराडे भारत शांताराम
DOI- 10.5281/zenodo.11654964

गोषवारा: -

प्राचीन काळातील समाजरचना आणि वर्णव्यवस्येनी समाजातील मानवाचे जीवन एका वर्तुळात बंधिस्त करूण ठेवले कोणताही वर्ण या पारंपारिक रचनेला तोडव्याचा प्रमल करण्यास पुढे झालेला नव्हता आणि समाज प्रबोधनाची गरज असतानाही त्याकडे जाणून बुजून दुर्लक्ष केले जात होते. सामाजिक बंधन कही परंपरा भातच तत्कालीन समाज गुरफटला गेला होता. समजातील अरुणारी वर्णव्यवस्था ही त्याला कारणीभूत होती. असे एक मत काढळते परंतु समाजातील धार्मिक संकल्पनाही त्याला कारणीभूत होती. ब्राहमण वर्ग आपल्या सरहद्दीबा आत कोणालाही प्रवेश करक देत नव्हता परिस्थितीचा कायदा घेवून धार्मिक कर्मकांडाची अतिरेक वाढत चालला होता. तो विधी करुण घेणे असो, भावर होणारा आर्थिक स्वर्च परवडत नव्हता कारण ज्या कार्याला समाजातीत स्याना मध्ये अव्हेरल गेले होते गेल्याच्या जी स्थिती आढळते अशा कमाणातील वंचि घटकाला त्या विधी स्वतः करता येत नव्हत्या असा जो सूर आढळतो. त्यामुळे उच्च धार्मिक कर्मकांडा कडे आमि देव-देवता सांच्या पासून दूर ठेवण्याचा केलेल प्रयल सामाजिकतेची बंधने तोडून संत कनि समानता आणण्याचा केलेला प्रमल म्हणजे संत सामाजिक कार्य उद्धाराकरीताची अफ्रीका मह ची ठरते.

महराष्ट्र या राज्याचा जर भोपण विचार केला तर महाराष्ट्रातील चालू वहिवा (पारंपारिकता) बदलणे बसे अशक्य असणारी परिश्मिती. यातून तत्कालीन समाजाची निर्मिती झालेली आढळते. महाराष्ट्र संतांचीपरंपरा. भूमी कसे म्हंटले जाते. नाही तसा प्रमात आहे; "ज्ञानेश्वरा रचिला पाया तुका झाला ककस " या उक्ती प्रमाणे संवारी परंपरा कापणास पाहाता येतेः पुराने आमि आख्यायिक यांच्या आधारानी है मत आढळते. परंतु उत्तर वैदिक काळातील वाढत चाललेल्या धार्मिक संकल्पना सर्वसामान्य जनतेच्या आवाक्या बाहेरच्या होत्या. मग त्याचा खर्च असो किंवा असे म्हणव्याचा प्रघात आहे. या संत परंपरेनी महाराष्ट्रातील सामाजिक चालिरिती वर संताचा परंपरांवर आधात केला.

संत तुकाराम आणि त्यांनी जे सामाजिक कार्य केले ते अति महत्वाचे आहे सामाजिक दृष्टीने संतकार्याचे परिक्षण कराचे अनेक प्रमल ताकालिन युगात अनेक विचारवंतांनी केलेले आहेत 21. चितेरे मोरे 1811 मांडली आहेत. म. फुले, रानडे, गं. बा. सरदार, वि. भि. कोलते प्रा सहानंद अनेक विचारवंतानी आपापली मते

मुख्यत: या संतांचे किंवार विचारवंता कार्य मूलभूत आशा चळवळीना किंवा व्याकिय चळवळीना प्रेरणा देणारे आहे. देव, देश धर्म, याबह दल त्यामूळेच आस्था, कादर, प्रेम, भिर्माण झाले आणि सामान्य माणूस सुद्धा बलिदान बन करायला तयार झोला, त्यातून उहात्ती झाली ती हा सामाजिक सुधारणा चक्क होय.

महाराष्ट्र म्हणजे महान् राष्ट्र, पूर्वी विध्य पर्वताच्या दक्षिणेकडील भागास दक्षिणापथ म्हणत. या प्रदेशाला दंडकारण्य असेही नाव होते. दंडकारण्यात संस्कृतीने पाऊल टाकले ते अगस्त्य ऋषीच्या रूपाने। नंतर आर्य ऋषीची गुरुकुले दंडकारण्यात विस्तारली, प्रभू रामचंद्रांनी दैदिप्यमान पराक्रम करून अनेक राक्षसांचा वध केल्यामुळे दंडकारण्य निर्भय होत गेले.

महाभारत काळात इथे विदर्भ, अश्मक, मूलक, गोपराष्ट्र, कुंतल, मल्लराष्ट्र, पांडुराष्ट्र इत्यादी प्रदेश असल्याचा उल्लेख आहे. रामायण, महाभारत, बृहदारण्यकोपनिषद इत्यादी प्राचीन वाङ्मयात विदर्भाचा स्पष्ट उल्लेख आढळतो. सातवाहनांच्या काळातील शिलालेख भाजे, कार्ले, नाणेघाट इथे उपलब्ध झाले आहेत. त्यात 'महारठि', 'महारठिनी' इत्यादी उल्लेख आढळतात. महारठ्ठ हा शब्द संस्कृत भाषेतील महाराष्ट्रवरून सिध्द झाला असावा. वररुचि, वात्स्यायन, भरतमुनी, वराहमिहिर, दंडी, राजशेखर इत्यादींच्या ग्रंथात महाराष्ट्राचा उल्लेख आढळतो. अपरान्त म्हणजे कोकण प्रांत प्राचीन काळापासून अत्यंत प्रसिध्द आहे. वर उल्लेख केलेल्या विदर्भादि प्रदेशांचा मिळून महाराष्ट्र झाला.

सातवाहन (म्हणजेच शालिवाहन) वंशाने महाराष्ट्र संस्कृती विस्तारली. विजिगीषु केली. वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव या घराण्यांनीही महाराष्ट्रावर राज्य केले. सातवाहन राजे वैदिक धर्माचे अभिमानी होते. त्यांच्या लेखात संकर्षण, वासुदेव, सूर्य, चंद्र, पशुपती, इंद्र, यम, पार्वती, लक्ष्मी, सरस्वती इत्यादी देव-देवतांचे उल्लेख सापडतात. पुढे शिव-विष्णु दैवतांचे पूजन वाढत गेले. शंकराचार्यांची पंचायतन पूजाई महाराष्ट्रात स्थिरावली. पुढे नाथ संप्रदाय आला. त्याचा प्रभाव महानुभाव, दत्त संप्रदाय वारकरी संप्रदाय यावर काही अंशी पडला. ज्ञानेश्वर तर स्वतः नाथपंथीयच होता एकनाथात सूर्योपासना व दत्तोपासना यांचा संगम होता. काळाच्या गरजेतून द्रष्ट्य रामदासाने रामदासी संप्रदाय निर्माण केला. वारकरी संप्रदायाच्या प्रचंड महानदाने संपूर्ण महाराष्ट्राला आलिंगन दिले. तुळजापूरची भवानी, मातापूरची (माहूरची) रेणुक जोगाईची अंबा योगेश्वरी आणि कोल्हापूरची महालक्ष्मी अशा साडेतीन शक्तिपीठा देवीची, शक्तीची उपासनाही महाराष्ट्रात रुजली.

तत्कालिन समाज:

ज्ञानेश्वराने शके १२१८ मध्ये समाधी घेतली. त्यानंतर सुमारे २३७ वर्षांनी याचा जन्म झाला. हा सुमारे अडीच शतकांचा काळ म्हणजे भारताच्या इतिहासातील अत्यंत दुर्दैवी आणि अंध:कारमय असा कालखंड होय. १३ व्या शतकाच्या अखेरीपासून महाराष्ट्राच्या अध:पतनाला प्रारंभ झाला. उत्तर हिंदुस्थान तर अगोदरच यवनी आक्रमणाच्या टापांखाली तुडवला गेला होता. आक्रमणाची ही लाट आता दक्षिणेकडे सरकली.

हिंदुस्थानातील तीर्थक्षेत्रे सुलतानांनी उध्वस्त केली. असंख्य मंदिरे पाडून त्याठिकाणी मशीदी उभारल्या. हजारो रूपसंपन्न स्त्रिया या सुलतानांच्या जनानखान्यात सक्तीने डांबण्यात आल्या. परमेश्वराचे नाव घेतले तर भक्ताची जीभ तलवारीखाली छाटली जाऊ लागली. परमेश्वराचे नाव कोणी ऐकले तर त्याच्या कानात उकळत्या शीशाचा रस ओतला जाऊ लागला. टेंभे लावून माणसांना हाल हाल करून जाळले जावू लागले. महाराष्ट्रातील पाच पातशाह्यांनी एकत्र येऊन दक्षिणेकडील विजयनगरचे बलाढ्य आणि संपन्न साम्राज्य बुडवले.

राजकीय परिस्थितीमुळे समाजही नासला होता. ब्राह्मणांना वेदशास्त्राची चाड नव्हती. देवपूजेची आस्था नव्हती. धर्मरक्षणाची गोडी नव्हती. वेदपाठकांची स्थिती 'शिश्नोदरपरायण' अशी होती. महंतांचे लक्ष योगापेक्षा विषयांवर होते. चित्तवित्तावर होते. तात्पर्य असे की अवघा समाजच कर्तव्यच्युत झाला होता. भोगलोलुपता वाढली होती. कर्मकांडाचा कर्मठपणा आणि कर्मसंन्यासाचा पुरस्कार यात अवघा समाज फरपटला गेला होता. स्वधर्माविषयी कोणालाच आस्था राहिलेली नव्हती. 'स्वधर्म यज्ञी

वारकरी, भजनी, पुजारी, कथेकरी, क्षत्रिय या सर्वांनी समाजाला पूर्णतः गर्तेमध्ये लोटून दिलेले होते. भोळयाभाबड्या' हिंदूंची स्थिती फारच दयनीय झालेली होती. त्या भयावह स्थितीचे वर्णन करताना म्हणतात संताच्या सामाजिक कार्यावर अधिक भर होता मुख्य म्हणने प्राचीन सामाजिक रचनेवर श्रीचा आधात होता, वास्तविक सामाजिक रचना हा मुद्दा मुख्यत: पाहता लागतो वर्णव्यवस्थेतील अरुणज्या चौथ्या वर्गाला स्थिर अशा पायर्यावर उभाकरणे हा मुख्य महेश परंतु काळाच्या ओघात क्रयाम्या जीवन उपयोगान् सणाला घर करने तुकाराम महारण आपल्या अगा कशा दिनदुबळया सांच्याच ठिकाणी देव राहत असतो ए सपना महान विचार महारानी का आहे आढळतो. अशाच स्वरूपाची भारूड, अभंग

आणि ओव्यांचे स्वरूप 244 वक्तव्य आपल्याला आढळतात महाराष्ट्राला संताची भूमी असे म्हता म्हणण्याचा सूरू आहे सां एकनाथ, ते तुकाराम, संत गोवा, संत गोरोबा, ज्ञानेश्वर इ.

भुकेने व्याकूळ झालेले होते. गावातल्या समाजकटकांनी त्यांना आश्रयासाठी आणि भोजनासाठी याच्या वाड्याकडे पाठविले. याने त्यांचे स्वागत केले. गिरिजाबाईने स्वयंपाक करण्यासाठी पदर खोचला. परंतु वाड्यात कोरडे सरपण नव्हते. याने त्यावर तोडगा काढला. नक्षीकाम केलेला लाकडी मंचक याने सरपणासाठी वापरला. नाथाघरचे शुद्ध अन्न खाऊन यात्रेकरू मंडळी तृप्त झाली. याने आपल्या भोजनासाठी कोरडे सरपण कोठून आणले हे कळल्यावर ते थक्कच झाले आणि याला शुभाशीर्वाद देऊन प्रातःकाली त्यांनी पुढचा रस्ता धरला.

क्रांतिकारी प्रसंग – हा बोलघेवडा संत नव्हते तर कृती करणारा संत होता. जे तत्त्वज्ञान याने सांगितले ते आचरूनही दाखविले. विठ्ठल सर्वांतरी आहे हे केवळ सिद्धांतात न ठेवता व्यवहारामध्ये आचरून दाखविले. नाथकालीन समाज हा परंपरेच्या आणि वर्णांच्या चौकटीत बांधला गेलेला होता. वेदांताचे श्रेष्ठ तत्त्वज्ञान केवळ पोथ्यापुराणात बंदिस्त होऊन पडले होते. शूद्रांची अवस्था दयनीय झाली होती. ते सर्वार्थाने अनाथ आणि पोरके होते. हा नावाप्रमाणेच त्यांचा नाथ झाला आणि त्यांना सनाथ केले. याच्या चरित्रात दलितोद्धाराची अशी कितीतरी उदाहरणे आहेत. याने सामाजिक समतेचा कोणताही डांगोरा न पिटता समता प्रस्थापित करून दाखविली.

एका वर्षी याच्या वडिलांचे श्राद्ध होते. त्यासाठी याने पैठणातील विद्वान ब्राह्मणांना निमंत्रित केले. श्राद्धाची सर्व सिद्धता झाली. गिरिजाबाईनी पक्वान्नांचा स्वयंपाक सिद्ध केला. याच्या वाड्यावरून काही महार चालले होते. त्या पक्वान्नांचा सुवास आल्यावर त्यांच्यापैकी एक महार म्हणाला, 'अशी पंचपक्वाने आपल्याला खायला मिळाली तर किती बरे होईल. पण आपल्या नशीबी असे सुग्रास अन्न कुवून असणार?' त्या महाराचे हे शब्द याच्या कानावर पडले आणि अनार्याचा तो नाव गहिवरला. 'पृथ्वीमध्ये जितुकी शरीरे। तितुकी भगवंताची घरे ।' असे मानणारा हा अत्युच्च कोटीतील सत्पुरुष होता. त्यामुळे सर्व श्राद्धीय अन्न महारांना वाढण्याचे त्याने ठरविले. गिरिजाबाईनी या गोष्टीला मान्यता दिली. सर्व महारांना वाड्यामधे बोलावून याने त्यांना पंचपक्वान्नाचे भोजन दिले. शेकडो वर्षे घरोघरी पितृश्राद्धे होतात पण श्राद्धाचे पक्वान्न अंत्यजांना जेवू घालणारा हा पहिला आणि शेवटचाच!

याच्या प्रवचन-कीर्तनासाठी शेकडो माणसे जमत असत. ब्राह्मणांपासून अंत्यजांपर्यंत सर्व मंडळी त्यात असत. प्रवचन-कीर्तनासाठी गर्दीही उदंड होत असे. अशाच एका प्रसंगी याचा वाडा श्रोतृवर्गानि ओसंडून गेला होता. त्यातच एक वडारी जोडपे जागा नसल्यामुळे सरकत सरकत बाजूला गेले ते थेट याच्या शयनगृहातच. त्यांना गादीवर केव्हा झोप लागली तेही त्यांना समजले नाही. उद्धव त्यांना काठीने मारून उठविणार तोच याने त्याला आवरले. उलट स्वतःच्या अंगावरची शाल याने त्या वडारी जोडप्याच्या अंगावर घातली. सकाळी जाग आल्यावर वडारी जोडपे कमालीचे घाबरले. पण याने त्यांना अभय देऊन वर त्यांची संभावना करून परत पाठविले.

हा त्रिकाल स्नान संध्या करत असे. स्नानासाठी हा गोदावरीवर जाई. एकदा माध्यान्ह संध्येसाठी हा गोदावरीवर आला. नेहमीप्रमाणे विठ्ठलाच्या नामाचा गजर करत याने स्नान केले. घाटावरून परतताना याला कुणी एक लहान मूल उन्हात रडताना दिसले. उन्हाच्या तडाख्याने त्या मुलाची शोचनीय अवस्था झाली होती. ते पोर महाराचे होते. त्या मुलाला पाहून याच्या अंतःकरणातील विठ्ठल कळवळला. धावत जाऊन याने त्या मुलाला आपल्या कडेवर घेतले. त्याच्या डोक्यावर पंचाची सावली केली. गोदावरी वर नेऊन त्या मुलाला याने स्वच्छ केले आणि महारवाड्यात पोचविले. महाराची सावली सुद्धा अंगावर पडली तर आपण नरकात जाऊ, आपल्याला महत्पाप लागेल अशा विचारसरणीचा अत्यंत प्रतिगामी समाज भोवताली असताना याने जे क्रांतिकारक पाऊल उचलले त्याला तोड नाही. हा एवढेच करून थांबला नाही त्याहीपुढे जाऊन खरी सामाजिक

'समता कृतीद्वारे प्रस्थापित करण्याचा याने पराकोटीचा प्रयत्न केला.

पैठणमधे राणू या नावाचा महार होता. तो आणि त्याची पली

दोघांचीही यात्याना’

बास्या कॉतिकारकत्वाचा कळस म्हणजे याने गाढव दान होय. तीर्थाटनात काशीची कावड घेऊन हा चालला होता. वाटेत एका स्थळी पाण्याविना तडफड़ा। जाला दिसले. त्या तळमळणाऱ्या गाढवाला पाहून याच्या उपजली आणि कावडीतले गंगेचे पाणी त्याने गाढवाच घातले. त्या गाड्वाचा जीव वाचला. पंडित हे समदर्श असे गीतेचे म्हणणे आहे,

"विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव सपाके च पण्डित्ताः समदर्शिनः ।।'

(ए. भा. अर्थ असा की विधेने संपन्न असा ज्ञानी पुरुष, गाय, ३ आणि चांडाळ या सर्वांमध्ये परमेश्वराच्या भक्ताला परमेश्वरु शला तो गाढवातही दिसला. अवघे विश्व परमेश्वराचे स्वरू या श्रुतिवचनाचे प्रत्यक्ष प्रमाण याने गाढवाला गंगा पाजून दिले. याच्या क्रांतिकारी कार्याचा हा कळसच म्हणावा लाग् लोकशिक्षक - हा उत्तम लोकशिक्षक होता. याच्या च काही असंग याच्या या पैलूवर सुंदर प्रकाश टाकतात.

बास्या कॉतिकारकत्वाचा कळस म्हणजे याने गाढव दान होय. तीर्थाटनात काशीची कावड घेऊन हा चालला होता. वाटेत एका स्थळी पाण्याविना तडफड़ा। जाला दिसले. त्या तळमळणाऱ्या गाढवाला पाहून याच्या उपजली आणि कावडीतले गंगेचे पाणी त्याने गाढवाच घातले. त्या गाड्वाचा जीव वाचला. पंडित हे समदर्श असे गीतेचे म्हणणे आहे,

"विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव सपाके च पण्डित्ताः समदर्शिनः ।।'

(ए. भा. अर्थ असा की विधेने संपन्न असा ज्ञानी पुरुष, गाय, ३ आणि चांडाळ या सर्वांमध्ये परमेश्वराच्या भक्ताला परमेश्वरु शला तो गाढवातही दिसला. अवघे विश्व परमेश्वराचे स्वरू या श्रुतिवचनाचे प्रत्यक्ष प्रमाण याने गाढवाला गंगा पाजून दिले. याच्या क्रांतिकारी कार्याचा हा कळसच म्हणावा लाग् लोकशिक्षक - हा उत्तम लोकशिक्षक होता. याच्या च काही असंग याच्या या पैलूवर सुंदर प्रकाश टाकतात.

१) कोणे एके प्रसंगी याचे कीर्तन रात्री संपल्यावर माणर निघून गेलो. मध्यरात्री काही चोरांनी याच्या वाड्यात प्रवेश् त्यांच्या खुडबुडण्याने हा जागा झाला. याने त्या सर्वांचे स्वाग वाड्यातील सर्व वस्तू त्यांना दाखविल्या आणि हा म्हणाला, इमला असाल. प्रथम भोजन करा आणि नंतर वाड्यातील स घेऊन जा. याची ऋजुता, सौजन्य आणि नम्रता बघून चोर झाले. चोराच्या ओटीत याने आपली सोन्याची अंगठीही याच्या प्रेमळ वर्तनाने आणि सात्त्विकतेने चोरांचे मनपरिवर्त आणि त्यांनी चोरी सोडून दिली.

२) आणखी एक प्रसंग पहा. एक महार चोरी करून उपजीविका करीत असे. त्याला सैनिकांनी पकडले आणि कैदेत टाकले. कैदेत त्याचे अपरंपार हाल झाल्यावर त्याची अवस्था फारच वाईट झाली. तो विकलांग झाला. सुटकेनंतर तो कसाबसा याच्या वाड्यात आश्रयाला आला. याने त्याला आश्रय तर दिलाच पण त्याची अखंड सेवा करून त्याला जणू पुनर्जन्मच दिला. रोग्याची सेवा करणे म्हणजे महाकठीण कर्म. पण याने ती केली.

३) याचे भावार्थ रामायण याच्या गावबा नावाच्या शिष्याने पूर्ण केल्याचे परंपरेने सांगितले जाते. पुरणपोळी असल्याशिवाय गावबाचे जेवण होत नसे. विशेष असे की गावबाचे पुरणपोळी खाण्याचे वेड कमी करण्यासाठी स्वतः याने पुरणपोळी खाण्याचे सोडले. याच्या या कृतीचा गावबावर विलक्षण परिणाम झाला. आणि त्याचे पुरणपोळीचे वेड तर गेलेच पण याचे शिष्यत्व पत्करून तो उत्तम कवी झाला.

४) दाराशी गंगा आली तरी सगळेजण स्नान करतातच असे नव्हे, असे कोरडे राहणारे काही पैठणकर होतेच. याच्या घराशेजारी राहाणारा एक व्यापारी होता. पैशाशिवाय त्याला दुसरा विषय सुचत नसे. हा स्वतःच याच्याकडे गेला. एकेक श्लोकाचे पाठांतर करून घेत याने त्याला विष्णुसहस्रनाम शिकविले. त्याच्या जीवनाची दिशाच पालटली. याच्यासारखे लोकशिक्षक अशी अनेकांची आयुष्ये पालटत असतात आणि ती सुद्धा निःस्वार्थपणे!

चमत्कार - याच्या चरित्रात अनेक चमत्कार आहेत. याच्या घरी प्रत्यक्ष पांडुरंग श्रीखंड्या होऊन राहिला आणि नाथाघरची सर्व कामे त्याने केली. याने दगडी नंदीला चारा दिल्यावर त्याने तो भक्षण केला. याने हातावर उदक सोडल्यावर ब्राह्मणाचा कुष्ठरोग बरा झाला. याच्या सामर्थ्याने पैठणातील

ब्राह्मणांचे पितर वाड्यावर येऊन जेवले. याच्यामुळे ब्रह्मसमंधाला मुक्ती मिळाली. दंडवत स्वामींनी याच्या कृपेने देह टाकला अशा अनेक गोष्टी याच्या चरित्रात वाचण्यास मिळतात, याच्यासारखे अलौकिक कोटीतील महापुरुष हे सिद्धपुरुष असतात. अलौकिक सिद्धींच्या द्वारे ते चमत्कार घडवू शकतात. एवढेच काय पण सिद्धींच्या सामर्थ्यावर ते सामान्यजनांचे कल्याण करू शकतात. मात्र स्वतःसाठी या सिद्धींचा ते कधीही उपयोग करत नाहीत, आख्यायिका, प्रसंग, चमत्कार हे खरे किंवा खोटे हा मुद्दा इथे नाही. पण त्यातून याच्या सदाचारावर मात्र प्रकाश पडतो.